

- К.: ЗАТ «Нічлава», 1997. – 188 с.
6. Драбкіна С.М. Крах продовольственной политики германских империалистов на Украине (февраль-июль 1918 года) // Исторические записки. – 1949. – № 28.
  7. Скляренко Є.М. Борьба трудящих Украины против немецко-австрийских оккупантов и гетьманщины в 1918 г. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 284 с.
  8. Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – М.: Госполитиздат, 1942. – 240 с.
  9. Іващенко О.М. Борьба трудящих Волини против немецких оккупантов в 1918 году // Наук. зап. Житомирського педагогічного інституту. – Т. 6. Серія: Суспільні науки. – Житомир, 1957.
  10. Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сб. документов и материалов. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.1. – Кн. 1. – 912 с.
  11. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 630. – Оп. 1. – Спр. 16.
  12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАДОВУ). – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 77.
  13. Державний архів Київської області. – Ф.р. 2794. – Оп.1. – Спр.16.
  14. ЦДАДОВУ. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 1.
  15. ЦДАДОВУ. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 18.
  16. ЦДАДОВУ. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 59.
  17. ЦДАДОВУ. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 162.
  18. ЦДАДОВУ. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 146.
  19. ЦДАДОВУ. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 98.
  20. Качинський Б. Аграрний рух за часів гетьманщини // Літопис революції. – 1928. – №1.
  21. ЦДАДОВУ. – Ф. 2608. – Оп. 1. – Спр. 16.
  22. Krauss A., Klengenbrunner F. Die Besetzung der Ukraine 1918 // Kerchnawe H., Mitzka R., Sobotka F., Sedti H., Krauss A. Militaerverwaltung in den von oesterreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten. - Wien, 1928.

С.В. Корновенко

АГРАРНА ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНАТУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Аграрна історія України, у тому числі періоду національно-демократичної революції, – важлива складова панорами національної минувшини. Її вивчення є актуальним з огляду багатьох причин, серед яких: наявність дискусійних моментів, попри значну історіографію; схожість аграрних трансформацій 1917-1920 рр. із тими, що мають місце у сучасних умовах розвитку сільського господарства України.

У цьому контексті, на наш погляд, особливе місце належить аграрній політиці П.Скоропадського, яка, як і в цілому діяльність гетьмана, належним чином ще не оцінена. Традиція неоднозначного її трактування, як й її автора, була закладена ще у роботах безпосередніх учасників революції: І.Мазепи, Д.Донцова, В.Винниченка, М.Шаповала, Д.Дорошенка та інших [1-7]. Так, скажімо, Ісаак Мазепа вважав, що “новий режим... мав на собі всі ознаки квалості тодішнього українства... влада на Україні опинилася в руках російських реакційних кіл” [1, 60]. Натомість Дмитро Донцов писав, що “на тлі сірої стандартності і безбарвності демо-соціалістичного провідництва П.Скоропадський був індивідуальністю... мав у собі живчик владолюбства і звичку командування, мав фах, що найбільше тоді потрібний для правителя України – був військовим. Нарешті мав політичну відвагу...” [2, 495-496].

По-різному трактують політику гетьмана в аграрному питанні й сучасні дослідники. Так,

наприклад, Р.Я. Пиріг, Ф.М. Проданюк доводять, що лише розмах повстанського руху в Україні змушує гетьмана затвердити тимчасовий земельний закон, який обмежував землеволодіння 25 десятинами [8, 99]. На їх думку, П. Скоропадський, проводячи аграрну реформу, перебував під цілковитим впливом поміщиків. Цим і пояснюється поява низки законів, які селян залишали на призволяще, позбавляючи необхідного продовольства [8, 99].

Я. Малик, вивчаючи соціально-економічний розвиток українського селянства у 1918 р., звертає увагу на те, що політика гетьмана була відверто антиселянською [9, 6]. Автор переконує в тому, що П. Скоропадський розпочав аграрні перетворення з відновлення аграрних відносин, що були в Україні у дореволюційні часи. Фактично, були відновлені права поміщиків на землю [9, 6].

Дещо по-іншому цю проблему з’ясовує О.П. Реєнт. Він пише про те, що гетьман мав власну концепцію виходу на новий соціально-економічний рівень [10, 46]. На противагу Я. Малику О.П. Реєнт говорить, що домінантою реформацій стало відновлення приватної власності на землю, повернення її в товарний обіг. При цьому кінцевою метою реформ були не лише ліквідація малоземелля та безземелля шляхом справедливого розподілу земель, а й формування середнього класу власників – господарської та військової опори режиму [10, 46].

Реформу П. Скоропадського як консервативний проєкт трактують Б.Д. Лановик, М.В. Лазарович, В.Ф. Чайковський. На їх думку, гетьман передбачав збільшити кількість землевласників за рахунок виділення селянам державних, удільних та інших угідь. Ці заходи, вважають дослідники, свідчили про відновлення старорежимних порядків [11, 203].

Вивчаючи Українську Державу в контексті національного державотворення ХХ століття, І. Гошуляк побіжно зупиняється і на заходах гетьмана в аграрній сфері. На його думку, продовольча і земельна політика властей викликала у селян найбільше незадоволення. Конфронтація між владою та селом поглиблювалась через примусове вилучення „надлишків”, обмеження вільної торгівлі, діяльність земельних комісій та каральних загонів [12, 245].

Луганські дослідники В.М. Бодрухин, І.В. Довжук, В.Ф. Литвиненко, аналізуючи гетьманські нововведення на селі, вважають, що П. Скоропадський розраховував на створення в державі економічно міцного класу хліборобів, який би отримав землю за викуп при посередництві держави [13, 46]. На відміну від І. Гошуляка конфлікт між владою і селом вони пояснюють тим, що селянство сподівалось отримати землі безкоштовно, реформа планувалась на майбутнє, селяни звикли думати, що поміщицька земля належить їм за революційним правом [13, 46].

Соціально-економічний аспект аграрної політики українських урядів періоду революції 1917-1921 рр. став предметом наукової уваги Н.А. Ковальової. Вона у хронологічній послідовності змальовує заходи Тимчасового уряду, Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР по вирішенню земельного питання. З точки зору дослідниці, уряд Української Держави намагався повернутися до реформістського шляху розв’язання аграрного питання. Ініціатори нововведень – П. Скоропадський, В. Колокольцев – були прихильниками „середньої лінії”: прагнули

задовольнити інтереси і селян, і поміщиків, і цукрової промисловості. Заходи гетьманату передбачали вирішення суто економічних проблем земельних відносин [14, 213].

Юридичний аспект аграрних реформ П. Скоропадського досліджує О.О. Волошко. Він звертає увагу на позицію І.М. Подольського – начальника відділу кооперації, – який, пропонуючи радикальний спосіб розв'язання аграрного питання, виражено і обережно підходив до принципу відчуження землі [15, 65].

На думку В.М. Литвина, “...практика показала, що на той час узгодити їх (*інтереси – авт.*) було неможливо... реставрація доісторичних порядків виглядала історично регресивною... Суспільство доби революції було нездатним до соціальних компромісів, поступок та угод, його роздирали суперечності, на заваді вибуху яких стояли лише іноземні війська” [6, 265]. Тим самим історик доводить тезу про те, що консерватизм Гетьманату не був адекватною реакцією влади на виклик часу і соціуму, у першу чергу селян.

Натомість Ю.І. Терещенко підкреслює, що уряд Української Держави проводив оптимальну аграрну політику, спрямовану на утвердження класового співробітництва, соціального партнерства [17, 5, 13].

Вище наведений огляд історіографії (в межах статті) дозволяє твердити, що аграрні перетворення П. Скоропадського стали предметом самостійного наукового вивчення. У цьому плані зроблено вже чимало. Разом із тим, на наш погляд, не достатньо уваги приділено такому аспекту, як теоретичні підвалини аграрної політики Гетьманату. Автор публікації ставить за мету з'ясувати основні положення аграрної політики Гетьманату, обставини її формування, вплив на неї політичних сил, селянства, в цілому ситуації у країні.

Любов до землі стала вирішальним психологічним та соціально-економічним чинником участі селян у революції 1917-1920 рр. Будучи носієм етнічних особливостей, а швидше етнічних традицій, селянство було малосприйнятливим до політичних ідей. Їх воно розглядало крізь призму соціально-економічних проблем [18, 148]. По суті, селянству було все одно: чи соціалізація, чи націоналізація [19, 251]. Найголовнішим було інше – природне право на землю. В їх уяві земля – „земля Божа”. Право на неї дає труд. Тому основне – здобути наділ у користування [20, 21].

Свої сподівання у розв'язанні земельного питання селянство поклало на Центральну Раду. Зволікання Генерального Секретаріату з його вирішенням дало поштовх до радикалізації селянської поведінки. Восени 1917 р. селяни почали громити поміщицькі маєтки, самочинно ділити їх землі. Участь в погромах брали і заможні господарі [21, 89]. І лише в грудні 1917 р. аграрною політикою в Україні почали керувати есери, які намагалися виробити реальну програму дій (О.Шумський, М.Ковалевський). У своїй діяльності вони виходили із програмних засад партії. В їх основі лежала доктрина російських есерів, які розуміли російських селян як революційну силу, що тяжіє до общинного землеволодіння [22, 23]. Тому вістря аграрної політики Центральної Ради було спрямоване на соціалізацію чи, за твердженням М.Ковалевського, націоналізацію землі. Законом від 18 січня 1918 р. приватна власність на землю скасовувалась [23, 128].

Абстрактним господарем землі проголошувалась держава, яка розпоряджалась нею. Знову, як і у 1861 р., принципом приватної власності було пожертвувано неминучим політичним потребам. Однак селянський колективізм був зовнішній, зумовлений обставинами. Насправді, селяни були глибокими індивідуалістами [18, 150]. Говорити про те, що аграрна реформа Центральної Ради якоюсь мірою стабілізувала економічні відносини на селі не доводиться. Ситуація на підвладних Центральній Раді українських територіях невпинно погіршувалась, незважаючи на витіснення більшовиків австро-німецькими військами. “Ані М.С.Грушевський, ні С.Веселовський і М.Шраг, ні Єфеміїв, Чечель, Постоловський, Шевченко, – писав М.Шаповал, – не змогли зорієнтуватися в ситуації і не мали опори ніде. Організації не було взагалі. Індивідуалізм, самотність, апатія, змореність...” [24, 10-11]. Фактично, поза столицею край жив власним життям [6, 8].

Восени 1918 р., зважаючи на необхідність розпочати весняно-польові роботи, ситуація на селі загострилася. З одного боку, губерніями ширилося самовільне захоплення селянами землі, з іншого – повернення поміщикам їх власності. Так, наприклад, О.Шаповал згадував, що на Слобожанщині мала місце цілковита анархія. Зразкові маєтності, що мали потужні економічні можливості, були пограбовані, а тому не могли належним чином функціонувати. У жалюгідному становищі перебували і селянські господарства, оскільки їх власники, побоюючись покарань, “потайки викидали те, що зграбували у маєтку дідича” [25, 40]. Аналогічною була ситуація на Київщині. Гласний одного з повітів скаржився, що селяни грабують, палять маєтки, земельні комітети практично не працюють, між селянами точаться справжні бойові дії, під час яких гине урожай. Ідентичним був стан справ у Звенигородському, Канівському, Черкаському, Таращанському повіті [26]. На Лівобережжі, Півдні масовими були звернення поміщиків до австро-німецької окупаційної адміністрації з проханням приборкати селянські виступи, примусити селян до сплати податків тощо.

Центральна Рада, як і у 1917 р., зволікала із вирішенням земельного питання, що не могло не викликати критики на її адресу з боку окремих політичних сил, у тому числі Української демократично-хліборобської партії (УХДП) та Української народної громади (УНГ). Ці партії у своїх програмних положеннях пропонували альтернативні існуючим варіанти вирішення аграрного питання.

На переконання В.Липинського, С.Шемета, В.Шемета – лідерів УХДП – розв'язанням земельного питання мав займатися Сейм, члени якого були обрані на Українських Установчих Зборах. Реформа на селі мала на меті формування рентабельних фермерських господарств [27, 131]. Тим самим пропонувалося зберегти приватну власність, відмовитися від принципу соціалізації землі. Разом із тим, лідери УХДП виступали за ліквідацію поміщицьких латифундій, створення Українського державного земельного фонду. Він мав складатися із удільних, казенних, кабінетських та інших земель, відчужених державою за сплату. Ці угіддя розподілялися між селянами. Розмір отриманої селянськими господарствами землі залежав від: 1)

якості ґрунтів; 2) трудової норми, яка мала регіональну специфіку [27, 132].

Українська народна громада УНГ складалася із представників давніх козацько-старшинських родів Лівобережжя: В.Кочубей, М.Устинович, М.Гижицький та інші. В кінці березня 1918 р. програму партії розробив П.Скоропадський. Її текст тривалий час був невідомий. Завдяки зусиллям Т.С.Геращенко, яка віднайшла його у фондах Державного архіву Київської області, він став доступний широкій громадськості. Із 39 пунктів програми УНГ 5 стосуються аграрного питання. Метою внутрішньої політики проголошувалося створення умов для розвитку приватної ініціативи. Право власності оголошувалося основою людської культури, без якої неможливий розвиток економіки. Громада визнавала за необхідне проведення широких аграрних перетворень, які б покращили добробут селян. Реформи на селі мали ґрунтуватися на принципі приватної власності, який відповідає ментальності українського хлібороба. Купівля-продаж землі мали регламентуватися законами, розробленими парламентом. Держава за плату відчужувала землю у їх власників і наділяла селян у розмірах, достатніх для їх безбідного існування, з урахуванням регіональної специфіки, якості ґрунтів тощо. У першу чергу, згідно програми УНГ, землю отримували козаки та знедолені, які захищали Україну від ворогів [28, 209-210].

Власні погляди на проблему мав і П.Скоропадський. Розмірковуючи над аграрною політикою Центральної Ради, він говорив про те, що „наш українець – індивідуаліст, ніяка соціалізація йому не потрібна. Він рішуче проти цього”. Серед гасел революції, які найрозумліші селянству, на думку гетьмана, – ідея землі [29, 50]. У своїх спогадах П.Скоропадський відверто писав: „Я прихильник дрібних господарств, зокрема в Україні, і неодноразово говорив, що мій ідеал – бачити Україну, вкриту одними лише дрібними високопродуктивними, приватними господарствами...” [29, 137].

Отже, УХДП, УНГ, майбутній гетьман пропонували діям Центральної Ради зберегти приватну власність на землю, наділити селян землею за рахунок викуплених у великих землевласників угідь. На жаль, ці пропозиції не були почуті, оскільки, на думку приватної соціал-демократії, руйнували основні завоювання революції. Тим самим створювалися передумови для ліквідації Центральної Ради, яка не лише не контролювала хід подій в Україні, а й не задовольняла інтересів широких верств населення і навіть австро-німців, які її реставрували.

29 квітня 1918 р. до влади в Україні прийшов Павло Скоропадський, проголошений гетьманом. У цей же день у грамоті “До всього українського народу” йшлося про те, що приватна власність – фундамент культури й цивілізації – відновлюється повністю; дозволяється купівля-продаж землі; малоземель матимуть змогу розширити свої володіння за рахунок угідь, викуплених державою у великих землевласників [30]. Отже, в основі вище наведеного документа лежали програмні засади УХДП, УНГ. 30 квітня 1918 р., виступаючи на з’їзді українських хліборобів-демократів, представник гетьмана підтвердив, що ідеї, висловлені делегатами, ляжуть в основу законодавства майбутньої аграрної реформи [31].

Роботою по підготовці та проведенню нововведень на селі займалося Міністерство земельних справ, очолюване В.Коколюцевим. Уже 14 червня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила запропонований ним “Закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями”, який став основою для закону про земельну реформу, розробленого В.Леонтовичем. Його зміст зводився до таких основних положень:

1. дозволяється необмежений продаж землі;
2. Державний Земельний Банк скуповує угіддя для подальшого їх розподілу серед селян;
3. одна фізична чи юридична мала право купити або отримати в дар не більше 25 десятин;
4. землевпорядкування на місцях здійснювали земельні комісії;
5. Міністр земельних справ мав право дозволити придбання понад 25 дес. землі, якщо це обґрунтовувалося, наприклад, зразкові господарства [32].

Закон від 15 липня 1918 р. визначав компетенцію земельних комісій. Вони поділялися на повіті та губернські, займалися землевпорядкуванням на місцях. Крім того діяли тимчасові земельно ліквідаційні комісії, які розглядали справи про порушення прав власників та орендарів після 1 березня 1918 р. з боку окремих осіб, громад, установ [4, 58].

На початку листопада 1918 р. був завершений проект земельної реформи, підготовлений В.Леонтовичем. Його основні положення:

1. держава викупувала у великих землевласників угіддя, розподіляючи їх між селянами з розрахунку 25 десятин на одну особу;
2. винятком були господарства, що мали високе агрокультурне значення, розміри яких не перевищували 200 десятин. Більші норми залишалися у господарствах, що забезпечували продукцією цукрову промисловість, вирощували сортове насіння, розводили племінну худобу;
3. не відчужувалися садиби, сади і виноградники [33, 135-136].

Отже, теоретичні підвалини аграрної політики П.Скоропадського були закладені УНГ, УХДП і самим гетьманом ще в період існування Центральної Ради. Висловлені ними альтернативні варіанти передбачали збереження приватної власності на землю, викуп у великих землевласників угідь для наділення малоземельних селян. Гетьманська аграрна політика передбачала покращення добробуту селян, підвищення товарності сільського господарства.

1.Мазена І. Україна в огні й бурі революції. – К., 2003.

2.Цит. за: Ковалів П. Д-р Донців про Гетьмана Павла Скоропадського // *Визвольний шлях*. – 1966. – № 4.

3.Винниченко В. *Відродження нації*. – т. 3. – К. – Відень, 1920.

4.Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 років*. – т. 3. – Прага, 1921.

5.Шаповал М. *Велика революція й українська визвольна програма*. – Прага, 1927.

6.Дорошенко Д. *Історія України 1917-1923 рр.* – т. 2. – К., 2002.

7.Полонська-Василенко Н. *Історія України*. – т. 2. – К., 1995.

8.Пиріг Р.Я., Проданюк Ф.М. Павло Скоропадський: *штрихи до політичного портрета* // *Український історичний журнал*. – 1992. – № 9.

9. Малик Я. Українське селянство у 1918 р. // *Історія України*. – 1998. – № 18.
10. Рєєнт О.П. Нариси з історії Української революції. – *Історія України*. – 2000. – № 29-32.
11. Лановик Б.Д., Лазарович В.М., Чайковський В.Ф. *Економічна історія: Курс лекцій*. – К., 2000.
12. Гошуляк І. *Українська Держава гетьмана П. Скоропадського // Історичний календар*. – К., 2001.
13. Бодрухин В.М., Довжук І.В., Литвиненко В.Ф. та ін. *Нариси з історії української державності (XX століття)*. – Луганськ, 2001.
14. Ковальова Н.А. *Соціально-економічні аспекти аграрної політики українських урядів періоду революції 1917-1921 рр. // Український селянин*. – 2001. – № 3.
15. Волошко О.О. *Підзаконна нормотворчість гетьманської адміністрації по врегулюванню аграрних відносин (травень-грудень 1918 р.) // Український селянин*. – 2002. – № 5.
16. Литвин В.М. *Україна: доба війн і революцій (1914-1920 рр.)*. – К., 2003.
17. Терещенко Ю.І. *Гетьманат Павла Скоропадського // Гетьманський альманах*. – 2003. – № 2.
18. Михайлюк О.В. *Про деякі особливості соціально-політичної психології українського селянства в період революції і громадянської війни (1917-1920 рр.) // Питання аграрної історії України (XVIII-XX ст.). Матеріали третіх наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди*. – Дніпропетровськ, 1999.
19. Ковальова Н.А. *До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917-1921 рр.: соціально-економічний і психологічний аспект // Український селянин*. – 2002. – № 5.
20. Витанович І. *Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917-1920) // Український історик*. – 1967. – № 3-4.
21. Мандрика М.І. *Дещо за роки 1917 та 1918 // Український історик*. – 1977. – № 1.
22. Землюліна Н.І. *Селянське питання в програмних документах української партії соціалістів-революціонерів (історіографічний огляд) // Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, політика, інформація. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 19-20 квітня 2001 р.* – Х., 2001.
23. *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2-х томах*. – Т.2. – К., 1997.
24. Шаповал М. *Гетьманщина і Директорія: Спогади*. – Нью-Йорк, 1958.
25. Шаповал О. *Коли промовила Земля Українська. З нагоди відновлення Гетьманщини (жмут споминів сучасників) // Гетьманський альманах*. – 2003. – № 2.
26. *Киевская Мысль*. – 1918. – 11 апреля.
27. *Нарис програми Української Демократичної Хліборобської Партії // Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали*. – К., 1993.
28. Герациенко Т.С. *Українська народна громада // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія Історія, Економіка, Філософія*. – 2000. – № 4.
29. *Скоропадський П. Спогади*. – К. – Філадельфія, 1995.
30. *Державний Вісник*. – 1918. – 16 травня
31. *Селянське Слово*. – 1918. – № 1.
32. *Державний Вісник*. – 1918. – № 15.
33. *Лебідь-Юрчик Х. Бюджетове право*. – Львів, 1927.

В.К. Кізюн

СТАНОВЛЕННЯ ОРГАНІВ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 1917 – 1920 рр.

Серед пріоритетних напрямів сучасних історичних досліджень одне з чільних місць належить селянсько-повстанському рухові в Україні. Селянсько-

повстанський рух позначився на існуванні не тільки Директорії, а й інших політичних і воєнних сил. За визнанням генерала А. Денікіна, махновське повстанство нанесло чи не вирішальний удар білому рухові. Могутній повстанський рух селянства – це не бандитизм, як охрестила його більшовицька історіографія, а цілеспрямований соціальний рух, що виріс до потужних формувань. Головна проблема Української революції, на думку автора, полягає в тому, що жодна з її політичних сил так і не змогла використати повною мірою потужний державотворчий потенціал селянства, хоча формально проголошувала його своєю соціальною опорою [1, 65]. Парадокс ситуації полягав у тому, що махновський повстанський рух, перебуваючи під певним впливом анархістських, антидержавних за своєю суттю ідей, реально захищаючи соціально-економічні інтереси селянства, виявився найбільш повним виразником його потреб. Мета цієї роботи – дослідити процес формування органів місцевого селянського самоврядування на Півдні України – соціальної опори повстанського руху під проводом Н. Махна як альтернативи надмірної політизації соціально-економічних реформ урядами УНР, що стало головною причиною їхнього падіння.

Сучасні дослідники українського повстанського руху В. Верстюк, В. Волковинський та ін. з наукових позицій дали об'єктивну оцінку як повстанству в цілому, так і його отаманам і „батькам”. За їхнім висновком, це був масовий селянський повстанський рух, спрямований проти політики „воєнного комунізму”, впровадженого радянською владою [1, 3].

Радянська історіографія характеризувала селянський повстанський рух під проводом Н. Махна як вияв антинародного, політичного бандитизму з анархістським ухилом. Водночас радянські дослідники констатували досить високий військово-організаційний рівень повстанських загонів, що певною мірою суперечило їх „бандитській” і „анархістській” суті. За даними радянських дослідників, загони Н. Махна восени 1919 р. налічували 25 тисяч повстанців, 6 тисяч кінноти, 51 гармату, 4 бронепозиди, 4 панцерники, велику кількість кулеметів. З кінця жовтня і до початку грудня 1919 р. вони утримували в своїх руках Катеринослав, Кічкас, Нікополь, Апостолюво [4, 487].

Заслужують на увагу уже самою чіткістю постановки питання, концептуальним формулюванням назв публікацій праці П. Захарченка [5, 6]. Проте в цих роботах автор не виявляє державотворчі зусилля влади крізь призму соціально-економічних інтересів селянства, що залишає певну історичну нішу для нашого наукового дослідження.

Важливу роль у розумінні ідеології й практики революційної махновщини, психології її лідера, його непростих взаємин з анархістами відіграють „Спогади” Н. Махна [7] та робота його друга, сучасника тих подій, анархіста П. Аршинова [8]. Вона набуває додаткової цінності, оскільки свої спогади Н. Махно доводить лише до кінця 1918 р.

Повернувшись 23 березня 1917 р. до Гуляй-Поля, Н. Махно повів боротьбу з тими, хто після Лютневої революції захопив владу в місті. Це були переважно офіцери та прихильники Центральної Ради. Вони створили „Громадський комітет” і намагалися